

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 322

Title Viveka Sindhu.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 322 Subject : Vedanta

Title : Viveka sindhu.

Author : Tapi nyana Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : VS 3500

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 6.3" by 4.1" Extent : 38 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanagari

Remarks : —

नाम रुद्रस्ये हं पुस्तकं
विश्वेकसिंघु-प-३८

१ श्रीगणेशायनमः ॐ नमः सविदानंदस्वमूर्तये
 अगुणायगुणाद्यायस्वस्वद्यायानंदस्वमूर्तये
 शुद्धायस्वपूकाशायश्रीराममुनयेनमः ॥ १ ॥ ति
 गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमत्तात्मनः कथं स
 ज्ञादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोत्पद्यते ॥ २ ॥ सत्वरजतमो
 गुणरहितस्य सर्वप्रमाणातीतस्य विद्याविद्या
 हितस्य केवलस्य ब्रह्मणः सृष्टिकर्तृत्वं कथं पृथगे
 एतादृशब्रह्मजगतः कारणमिति न वदंति स्म
 तत्त्वज्ञानिरातं वसिष्ठा ब्रह्मवादिनः तर्हि किंपु

नः कारणं मायाशक्तं ब्रह्मकारणमिति वदंति
 मायाशक्तं ब्रह्म किमिति चेत् मायासहितं मायाश
 क्तमित्युच्यते न त्वेतन्न संभवति चैतन्यं स्वयंपूकाशं
 मायाचतमो रूपं न त्वविद्यास्वयं ज्योतिरात्मानं ठोक्ते क
 थं कुटस्थमिदं तीयं च सहस्रं श्रुयथा तमः ॥ १ ॥ स्वयंपूकाश
 आत्मस्वरूपं निर्विकारमद्वयं अचलस्वरूपं अविद्या
 कथं श्रुयते ॥ सूर्यं तम इव परिहृत्य अविद्यायाः स्व
 भावपथः यत्र नासंभवति तत्रासंभवत्वात् प्रतीयमान
 त्वंचपतदविद्याया नृपाणां न तु दुष्पाणां दुष्टं न वेत् ॥ २ ॥
 संभवस्थाने संभवो विद्याया नृपाणां न भवति यदि संभव
 वाश्रयं संभावयति तदा अविद्यात्वमेव न संभवति अपि च

२
विवेक०

असंभावनीयावभासचतुर्धाहिसादृशितासुमप्यस्ति। यत्तु
अविद्यायाः यथा कथं विदुः प्रतीयमानता सामर्थ्यमस्ति अ
तः तस्माच्चैतन्ये अविद्यानसंगकृतशक्तिवर्तुन युज्यते त
त्सत्पान्ते मियुती करोति च प्रकृतिं पुरुषं चैव विज्ञानादी
तिसृतेः चैतन्यमायाशक्तं सहितं ब्रह्म सा च माया अनि
र्वचनीया सैव जगतः कारणं सैव माया प्रकृतिरित्युच्यते
प्रकृतमिति च अविद्यमिति च अव्याकृतमिति च जा
दयिष्टानमिति च कल्पितपुरुष इति च शक्तं ब्रह्मेति च
एषैव माया रतावद्विनामत्रिव्यैव स्तियते एतादृश्याः प्र

स्ति २

विवेक०
२

कृतेर्महत्तत्त्वमजायते महदिति किं नाम उच्यते। सद्यश्च
सर्वशक्तिमानीश्वरवपुस्तयकाले गते सृष्टिकाले चागते य
थापूर्वं सर्वलोकान् सृजामिति च महती मनोवृत्तिर्महदिति
तथा च प्रकृतिः स एव तत्र अहं ब्रह्मस्य प्रजायेय सत्ता का तद
जत इति यतदाह एतादृशा महतो हंकारो जायत सो हं
कारश्चिद्विबोधश्च एकस्यैव विध्यं कथमिति चेत् इत्थं
अहमिदं स्यमिति यत आह सात्त्विकाहंकाररूपो राजसाहं
काररूपस्तामसाहंकाररूपश्चेति त्रिविधो ब्रह्म एतेषां
त्रयाणां तिस्रः शक्तयः कस्याहंकारस्य का शक्तिरिति चेत्

विके

३

उच्यते। सात्विकाहंकारस्य ज्ञानशक्तिः। राजसाहंकार
स्य क्रियाशक्तिः। तामसाहंकारस्य द्रव्यशक्तिः। अस्य द्रव्य
शक्तेस्तामसाहंकारस्य काशाद्यद्रव्यशक्तिरूपरसगंधसंज्ञ
कानिपंचतन्मात्राणि॥ शब्दैकगुणमाकाशं॥ स्पर्शैक
गुणवायुः। रूपैकगुणोऽग्निः। रसैकगुणमुदकं। गंधैक
गुणपृथिवीच। एतानिपंचसूक्ष्मभूताणि। एतानि दश
मितित्वातामसाहंकारसर्गः। एतानि सोऽध्यानि। अस्य स
दनुवृत्तिरूपादानं॥ क्रियाशक्तेराजसाहंकारस्य काशा
द्यद्रव्यानि श्रोत्रं चक्षुर्वेदं निष्ठावाणमितिपंचज्ञानेद्रि

विके

३

याणि॥ वाक्पाणिपादपायुगुह्यानीतिपंचकर्मेन्द्रियाणि॥
प्राणापाणव्यानोदानसमाना इतिपंचवायवश्च॥ एतानि
पंचदशराजसाहंकारसर्गः॥ एतानि सानानि। एतेषां च
दनुवृत्तिरूपादानं॥ ज्ञानशक्तिसहितसात्विकाहंकाराद्यु
त्पन्नानि॥ दिशः वायुः सूर्यः वरुणः अश्विनौ॥ इति ज्ञाने
न्द्रियाधिष्ठातृदेवताः॥ अग्निरिंद्रुः बिष्णुः मित्रः प्रजापति
रितिकर्मेन्द्रियाधिष्ठातृदेवताः॥ चंद्रः ब्रह्मा रुद्रः क्षेत्रज्ञ
इत्यंतःकराश्चतुष्टयाधिष्ठातृदेवताः। मनसा सहस्रा
निसात्विकाहंकारसर्गः। एतेपंचदशमनसा सहसा

४
विवे०

यकाः एतेषामानदानं दानुवृत्तिरूपादानं एवं
साधकसाधनसाध्यादि रूपमादिपुस्तकस्वरूपं
परमात्मनः सूक्ष्मं शरीरमिदमेवोच्यते ॥ हिरण्यग
र्भोपीदमेव ॥ सूत्रमिदमेव ॥ सूक्ष्मशरीरे सप्रपिस्थ
तशरीरेणाविनास्थूलव्यवहारसिद्धेरभावात् ॥ अत
एव स्थूलशरीरमवश्यमुत्पादनीयं ॥ तत्कस्मात्स
काशादुत्पन्नमिति चेत् ॥ इत्थं ॥ तामसाहंकारात्पुनराक
थितानि भूतसूक्ष्माणि चतुष्पादायपंचीकरणे कृते
सति पंचमहाभूतानि यायंते ॥ पंचिकरणप्रकारश्चे

४
विवे०

त्थं ॥ सूक्ष्मरसतन्मात्रमुत्पादाय उदकं यथा भवति तथा
कैलापयित्वा वशिष्ठानि भूतानि पंचपंचकृत्वा अंसा
निकृत्वा तेषां सर्वेषामुदके मिश्रणे कृते रसमये भूत
विभागो अस्मदीकृते पुराय विद्ये चैतन्नमिहमिति
स्वीप्रतीयमानं तेनैवाभिमानं विद्वेषेण आ
दिनारायाणे भगवानित्युच्यते ॥ पश्चात्तु भूतभूत
विभागोऽप्येकैकगुणोत्तरं वृद्धिं प्राप्य महाभूत
निकथ्यते ॥ एकैकगुणवृद्धिप्रकारश्चेत्थं ॥ आकाश
स्य शब्दे कएवगुणः वायोः शब्दस्य रसरसाश्च

विवे०
५

रोगुणाः पृथिव्याः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्च
चागुणाः एवंपंचमहाभूतानि एतानि तत्कथं
एवमुद्दिश्लोकादिध्यायतस्मिन् नृलोकोऽंश
तन्मध्यगतचतुराधिकशीतिलक्षयोनिमुखा जीव
शयश्च स्थूलशरीराणि चमिलित्वा विराडि
च्यते एतदेव परमात्मनः स्थूलशरीरं एवं स्थूलं
शरीरतत्र भवावस्था स्थितिश्चेति द्वयमभिमतमानं
दशचैतन्यं बुद्ध्या च एतच्चिद्विचमिलित्वा अकार
क्षरं एतदेव पुणवगतप्रथमः पादः हिरण्यगर्भे

विवे०
५

युच्यते यतस्त्वदमशरीरं तत्र भवावस्था स्थितिश्च एत
द्वयमभिमतमानं दशचैतन्यं बुद्ध्या च एतच्चिद्विचमि
लित्वा अकार एतदेव पुणवगत्तृतीयः पादः अकार
तकारणशरीरं तत्र भवावस्था स्थितिश्च द्वयमभिमत
मानं दशचैतन्यं बुद्ध्या च एतच्चिद्विचमिलित्वा
मकारः एतदेव पुणवगततृतीयः पादः एवं विराट् हि
रण्यगर्भे अकृतसंज्ञकं तनुत्रयं कृतस्थितिलयसं
ज्ञकं अवस्थात्रयं च ब्रह्मा विद्यु रुद्र संज्ञकं अत्रिमानि
त्रयं च अकार रुकार मकार संज्ञकं मात्रात्रयं च पुण

विवे
६

वगतप्रथमद्वितीयतृतीयपादत्रयं च एतावान्मिति
त्वापरमात्मनः कारणोपाधिः एतदेव तत्पदमित्युच्यते
ते शतः परं जीवस्य तनुत्रयमुच्यते तत्कथं पंचसूक्ष्म
महाभूतेषु पंचवीकृतेषु एकैकस्मिन्नेकैकेन योजिते स
तितद्रूपांशाः पंचविंशतिः तैर्जातं स्थूलशरीरं तैश्च
के अस्थीपृथिवीत्वगुदकं मांसमग्निः अत्राणि वायुः श
सा एवाकाशं एते पंच पृथिव्यांशाः मेदं पृथिवीमूत्रमु
दकं रक्तमग्निः शुक्रं वायुः श्लेष्माकाशं एते गुदकगु
णाः द्रुतपृथिवीतदुदकं आलस्यमग्निः संगमो वायु

विवे
६

निद्राकाशं एते पंच अग्निरंशः निद्रा पृथिवीमू
त्राणामुदकं दुग्धं गमनमग्निः अत्यंततिर्यग्गमनं वायु
द्रुतस्थितिः राकाशं एते पंच वायोरंशः भयं पृथिवी
मोतुदकं क्रोधोऽग्निः कामो वायुः लोभाकाशं एते पंच
च आकाशशर्पांशाः एतेषां पंचाणां समूहेन जातं
षड्रावविकारयुक्तं स्थूलशरीरं तेषु द्रावविकारः के
अस्ति जायते वर्द्धते विपरिणमते अप्रक्षीयते विनश्य
तेत्येतेषु द्रावविकाराः तत्र जायत इति विज्ञेयं का
र ईदृशः मातुरुदरे तरुणपोः संयुक्तयोः सख्य

७
विवे.

जिवस्याव्यक्तरूपेण सक्रमणं तस्य सद्रावणवासी
तिविकारः ॥ हस्तपादाद्यवयवसंपूर्णताविवर्द्धितेति
विकारः ॥ एते त्रयो विकारा जठरस्थितस्यैव विप
रिणामते अपक्षीयते विनश्यतीति एते त्रयो विका
रा जठरादिगतिरस्यैव ॥ एतेषां पंचानां विका
रां क्रमोक्तिविनश्यतीति विकारस्य क्रमो नास्ति
कथं गतिर्जाते इति न विज्ञेयं संनीये ॥ कुतश्चि
न्मूर्तरूपेणानिःसृतिर्गर्भज्जावेषा वा विनश्य
तिस्त्रियाभुक्तैः कुट्टवैवजठराग्निदोषेण वा

७
विवे.

विनश्यति ॥ एतैर्विकारैर्युक्तैः शरीरं मनुष्यजातीयं वा
ह्मणक्षेत्रियवैश्यभूद्वर्णाभिदभिन्नं च ॥ वस्तुत्वा
देवदत्तयति ॥ अश्वमत्तदभिन्नं च ॥ अत्रिवासिष्ठका
श्यपगोतमगोत्रत्रेदभिन्नं च ॥ देवदत्तयजुदत्तादिना
मत्रेदभिन्नं च ॥ कुरुक्षुपीक्षुपीभेदभिन्नं च ॥ स्त्रीपुंलपुं
सकत्रेदभिन्नं च ॥ केशस्थूलद्रुस्वदोर्ध्वसमानादिगु
णयुक्तं च ॥ स्थूलशरीरमिन्द्रियाणि मनश्चेति साध्यं
संप्रकृतं तद्विषयान्जीवोति शरीरं तद्विषयं जायते दवस्थाः
एतत्स्थूलशरीरं तत्र भवा जायते दवस्था चेति द्वयमत्रि

विवे.
८

मन्यमानं जीवचैतन्यं विश्वम् ॥ एतद्विविच्यं मिलितं
अकारः ॥ नयनस्थानं च ॥ सुखदुःखमिश्रस्थूलभो
गम् ॥ एतावन्मिलितत्वात् अकारसंज्ञा लब्धा प्रवणस्य
प्रथमः पादः कथमेतद्वदित्यं ॥ पञ्चीकृतं पञ्चमहाभूतं
विना ब्रह्मांडं पिंडश्चेति संज्ञा च स्थूलशरीरमेव नास्ति
स्थूलशरीरेण च विना तत्र कृत्वातिरूपा जागदुपाच
अवस्थ नास्ति ॥ तच्छरीरं तामवस्थां विना तदन्तिमं न्य
मानस्य जीवचैतन्यस्य ब्रह्मा विश्वसंज्ञा विना एतद्विवि
च्यं विना अकार इति संज्ञा पिनास्ति ॥ एतच्चतुर्विच्यं विन

विवे.
८

नयनस्थानमपि नास्ति ॥ एतत्पञ्चविच्यं विना स्थ
लभोगोपि नास्ति ॥ एतत्पञ्चविच्यं विना प्रथमपादोपि ना
स्ति ॥ एवं मननेन क्रमेण एतावन्मिलितत्वा प्रथमः पाद
उच्यतेत्यर्थः ॥ अस्मिन् स्थूलशरीरे सत्यपि अस्य ज
डत्वं ॥ एतत्प्रेत्यतुर्देहि स दमशरीरेण भावतव्यं त
च्च स दमशरीरं पञ्चमहाभूतकार्यमेव ॥ पञ्चविंशतित
त्वात्मकं भूत्वा बुद्धि सुखदुःखेच्छाद्वेषपुन्यतन्त्रमा
धर्मसंस्कारात्मकं तदगुणयुक्तं गमना गमनस
कृतं ॥ पञ्चमहाभूतानि पञ्चीकृतानि शक्तिश्च ॥ ओ

विके
५

उत्पन्नं च नृनिर्गुणाणामंशं कं बुद्धीदियं ज्ञानशक्तिश्च वाक्पाणिपादवायुः गुह्यनामकोर्मादियः
क्रियाशक्तिश्च प्राणापानव्यानोदानसमानतामक
चेष्टाशक्तिश्च मनोबुद्धिरहंकारं चित्तमित्यंतःकरण
चतुष्टयंत इतश्चानुप्रवर्तकशक्तिश्च एतावन्मिति
त्वान्तिंगमित्युच्यते एतावद्धर्मकमेतदेव सूक्ष्मशरी
रमित्युच्येत तत्रैवावस्थास्वप्नश्च तत्कथामिति चे
त् इत्येव सर्वोदयशक्तिसहितं मनः सायेनेनेह च
नदवस्थायां नैव निद्रावस्थायां वा सयान्वितस्तु

५
विके.

खदुःखाश्रयाविषयान्प्रशयतीति इयं स्वप्नावस्था इयं
सूक्ष्मशरीरंत उभवा स्वप्नावस्था च द्वयमात्रमन्यमानं
जीवचेतन्यतैजसश्च एतद्विविधं मितित्वा उक्तादः कं
ठस्थानं प्रविविक्तमोऽश्रु एतावन्मितित्वा पूर्णवस्य द्वि
तीयः पादः एतावन्मितित्वा मुदाकारो भूत्वा द्वितीयः
पाद इति कथमित्यं भूतं सूक्ष्मं विना महासूत्रपूर्य्य
कं संज्ञकं सूक्ष्मशरीरमेव नास्ति तत्सूक्ष्मशरीरं विना
तत्र स्थितिरुपायावस्थारूपा च वर्तमाना अवस्थाना
स्ति एतद्वयं विना विष्णुतैजस इति नामाप्रित्नास्ति

विवे०
१०

एतत्रिविधं विनाकारसंज्ञापि नास्ति एतच्चतुर्विधं विना
केवल्यानं नास्ति एतत्पंचविधं विनाप्रविविक्तमोगमा
स्ति एतत्षड्विधं विनाद्वितीयपादमुक्तं रोपि नास्ति अतो
हेतोरेतत्सर्वोद्दितीयः पादमुच्यते एतत्स्थूलसूक्ष्मकार
णमेव तमो माया मोहा ज्ञानावृत्तिसंज्ञकं मूलाविद्यासं
ज्ञानप्रोच्यते कारणशरीरमप्येतदेव ईदृशं कारणश
रीरं तत्र भ्रवा सुषुप्तीवस्था सा कीदृशी चेत्तुच्यते ज्ञान
त्वं प्रावस्था सर्वसंस्कारतये मनसि आत्मा मूलाविद्या
यांतीने संस्कारमात्रावसिद्धे पुरुषो विभ्रम्य निर्विक

१०
विवे०

त्पुरुषात्तु भ्रवावृत्तिरुच्यते इयं सुषुप्तीवस्था एत
द्वयमग्निमन्यमानं जीवचैतन्यं प्राज्ञः एतत्रिविधं मकार
रुहदयस्यानं श्रानंदमोगः एतावन्मैतित्वाप्राणव
स्यतत्रिविधं मकार तीयः पादः एतावन्मैतित्वा मकार
इति संज्ञां लब्ध्वा प्राणवस्यतृतीयपाद इति कथं इत्थं स
र्वकारणयोगमायां विनाकार्यकारणपरिणता सा अ
विद्या नास्ति तत्र स्वाप्तावृत्तिरुच्यते एतत्कारि विना
तय रूपेण सुषुप्तिरुच्येण च वर्तमाना वस्थापि नास्ति
तदुभयं विना ईश्वरः प्राज्ञ इति नामापि नास्ति एत

विवे०
११

त्रिविधं विनामकार इति वक्तुं शक्यते एतच्चतुर्विधं
विना हृदयस्थानं नास्ति एतत्पञ्चविधं विना आनं
दभोगानां किं एतत्षड्विधं विना तृतीयः पाद इति व
क्तुं न शक्यते अतो ज्ञानं सर्वपाणच एव अकारण
वक्तुकार एव मकारः प्रत्यक्चैतन्यमात्रत्वा विना नास्ति
एतत्कथं त्वमेव निर्विशेषप्रत्यग्रूपेण निरुपाधि
को भूत्वा अहमिति प्रतीयमानः त्रिपुटीरूपेण अ
खिले सच्चिदानंदविवर्ते प्रतीयमाने रुचयनाम्नोर्व्यक्ता

विवे०
१२

यत्तत्तु रूपस्य प्रपञ्चस्य च त्वमेव का सत्कर्म च अतो हे
तोस्त्वमेव कारणं कार्यं च इति इति श्रीगुरुरूपादिशतिका
राणं कार्यं च स्थूतसूक्ष्मकारणमिति तनुत्रयं जाग
त्स्वप्नसुषुप्तिरित्यवस्थात्रयं च विञ्चते जसप्राज्ञ इति नाम च
यं च अकारणकारमकार इति संज्ञात्रयं च नयनक
ठहृदयमिति स्थानत्रयं च स्थूलपुर्विविक्त आनंद इ
ति भोगत्रयं च पाणवस्य प्रथमा द्वितीयतृतीयपादत्रयं
चेत्येतावत् सर्वस्य पुनः पुनः समुदायाभ्यं कृता चतुर्थत
नुः अत्र भवा तु शेषावस्था एतद्वयमत्रिमन्यमानं जीव

१२
विवे०

चैतन्यप्रत्यगात्मादुःखमिष्टानन्दोवन्नासन्नो गच्छ
एतावत्सर्वमिति वाकार्योपाधिः एतदेव त्वंपदमित्यु
च्यते ॥ त्वंपदमत्रिमन्यमानस्य सतो व्यतिरिक्तस्य तवै
व संसारः ॥ संसारकीदृश इति चेत्तुच्यते ॥ चतुराद्यि
काशीति तत्र योतिमुखेषु जनिता च ॥ चक्षुःश्रुतां मु
त्तव्याध्यादिभ्यामिह कतापं ॥ पुत्रकलत्रादिहा
निर्निमित्ताद्यिभ्योति कतापंच ॥ चैदृश्यं महादिजनि
ताद्यिदेविकतापंच ॥ ननु वतामनिरकेषु पततयदन्तु
भवति संसारः ॥ एतादृशस्य संसारस्य निवृत्तिः कथं न

उदरस
ले ५

विवे०
१२

वेदिति विचार्यतीर्थस्नादिभिः कायमुद्धितं तत्रापुरा
णश्रवणेन महापुरुषगोप्या चतुर्दधिकारीकृत्वा श्र
ुतमधिकारीति सद्गुरुप्रसादेन संसारनिवृत्तिर्भव
तीति श्रुत्वा सर्वज्ञत्वेन विदितं अखितं वेदोतार्थवे
दिनं तोर्णसंसारसमुद्धंतिनष्टाशेषसंशयं निरपेक्षं वि
द्यानिधिं विद्यादानविनोदेन निरातं वसिष्ठं स्वयम
जानातः गुरुविज्ञापयति ॥ संसारनिवृत्तिं कुरु ममे
तिसाष्टांगदंडवत्प्राणमंकृत्वा ॥ समित्तयाणां श्रोत्रिय
ब्रह्मनिष्ठतां हि ज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छति श्रुतिः

विवे.

१३

राह यतः गंधपुष्पादीनिः पुरवे समर्थयेत् ॥ अग
वन्नुवसंतापादौतुरोस्मिपुष्पादिमां ॥ कर्मभ्योतिवृत्ति
नास्ति ज्ञानदा शुप्रसीदमे ॥ १ ॥ अपिच ॥ आबन्नुवसं
भेतद्वदावप्रपीडितं तत्त्ववाच्यसुखावर्धिरुजोवय
रुपां बुधे ॥ २ ॥ इति विज्ञापितः सद्गुरु रूपदिशति ॥ त
त्कथं इत्थं तव परमात्मना सह एकत्वं ज्ञाने जाते संसा
रनिवृत्तिर्भवतीति ॥ तत्केन भवति तत्त्वमसीति वाक्ये
पदेशेन ॥ मह्यं वाक्यार्थं बोधो जायेत ॥ तानि वाक्यानि
चत्वारि ब्राह्मणादीनां चतुर्णां विष्णोनां श्रुतिनिवृत्त

विवे.

१३

त्वा इत्यादिशेत ॥ यतः आचार्येणाह ॥ तानि वाक्यानि नववृत्त
तेन उच्चारयति सति शिष्यः ॥ अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहमस्मी
ति उपदेशकस्वीकृत्य स्वविविधानुसारेण सर्वाराध
नं श्रीगुरुवे कुर्यात् ॥ तादृशसामर्थ्याभावे श्रीगुरुमेवाश
चयेत् ॥ सर्वसर्वदेवतातुष्टिः ॥ ब्रह्माविष्णुशुक्रबुधदे
वतामुजयस्तथा ॥ कुर्वन्तु मरुतुष्ट्यागुरोस्तुष्टेन सं
शयः ॥ १ ॥ इति यत आह शास्त्रं ॥ सर्वस्य जगतो मम च सं
सारस्य चेतद्वोल्यायनमिति वदन् श्रीगुरुं ॥ वेनमस्तु
यति ॥ अतः परं विधि किं कर परत्वं विहाय श्रीगुरुं किं
करः स न उपदिष्टमर्थे एकांते मननं विधाय सम्यग्ज्ञात्वा

विवेक

१४

स्वगुरुं विज्ञापयेत् ॥ कथं विज्ञापयेत् इत्थं परमात्मा
सर्वज्ञः सर्वस्वरः सकलजगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयका
रणं च सर्वकर्मफलप्रदश्च जातिवर्णाश्रमव्यवहाराश्च
द्वयश्च परमानंदस्वरूपी च परिपूर्णश्च ॥ अतः तदुक्तं
प्रादेशिकेन जडः जातिवर्णाश्रमव्यवहारस्य च यत्
रिच्छेन्न ॥ इत्थं समपरमात्मना सह एकत्वं कथं सि
ध्यति उच्यते ॥ तान् विरुद्धार्थान् विज्ञापय एकत्वं सिद्धं
तीति श्रीगुरुराज्ञापयेत् ॥ तद्विरुद्धार्थपरिरुद्धां क
थमिति चेत् इत्थं ॥ तद्विराडित्युच्यते मानं स्थूलं

१५
विवेक

शरीरं परमात्मानं भवति कथं ॥ इत्थं तद्यतः पंचमहा
भूतेभ्यो भवति ॥ न तर्हि पंचमहाभूतान्येव परमात्मा
भवत्विति चेत् ॥ मैवं तान्यपि पंचमहाभूतानि परमा
त्मानं भवति ॥ यतः ब्रह्मनिःपन्नं च स्वरूपं ॥ असूत
मनवा एव तेषां तः श्रुतिराह स विराट् पत्तो ब्रह्म नम
यति ॥ अतस्तत्रैवावस्था उत्पत्तिश्च ब्रह्मेति नाम च अ
कार इति संज्ञा च प्राणवस्य प्रथमपादश्च परमात्मानं
भवति ॥ स विराट् परमात्मा त्विति चेत् ॥ न तर्हि पर
मात्मा भवतु ॥ किं एषां त्रिसंज्ञकं सूक्ष्मं शरीरं पर
मात्मा भवत्विति चेत् ॥ नेति तत्सूक्ष्मं शरीरं अहंका

विवे०

१५

रत्रयाद्यतुल्यधते॥ सतु परमात्मानिरुंकायेति
एतद्वयदास्तुदमशरीरं परमात्मानं न भवति॥ तदेव त
त्रैव वावस्थास्थितिश्च विद्युरिति नाम उकार इति
संज्ञा प्रणवस्य द्वितीयः पादः परमात्मानं न भवति॥
तर्हि प्रकृतिरित्युच्यमानं तत्कारणं शरीरं परमा
त्मानं भवतु॥ यतो विविच्यमाने प्रकृतेर्भिन्नः जडत्वात्
प्रकृतिरिति यदा प्रकृतिः परमात्मानं न भवति॥ तदा
तत्रैव वावस्थात्तपश्चरुदृशितो चमकार इति सं
ज्ञा च प्रणवस्य तृतीयः पादः सर्वतः सर्वस्वरः सर्वजः

नर

विवे०

१५

गत्काराणां च परमात्मानं न भवति॥ इत्थं विराट्पुरु
षात्तृतीयपादपर्यंतः सर्वसंज्ञा संहिताः सर्वोपि पंच
स्तत्पदवाच्यो भवति॥ तस्मिन् परिहृते यदेव सिद्धं
अद्वयानंदचेतनं त्वत्पदस्य तद्वयं॥ एतदेव तत्प
दशोद्धनं नीम॥ भाग्यद्वयं पीयमेव॥ एतदेव जी
वस्यापि तन्त्रयं निरसेदिति श्रीगुरुगुरु॥ तत्कथं
मिति चेत् इत्थं यत्पंचकृतं पंचमहाभूताद्भिन्नं
मिति ज्ञायते तानि त्वं न भवसि॥ यत्तत्पुंश्चिन्मा
नं न जानंति॥ तेषां मध्ये परस्परं न जानंति॥

विवे.

१६

अतपंतजडानिजतः तद्भूतांशमवलिङ्गं स्थूलशरीरं
भवामिदं स्थूलशरीरमापित्वं न भवामि ^{न भवामि} ^{न भवामि}
तद्भूतांशं रस्येदं रूपं दिव्य इति कथं इत्यं यत्
स्तानि सर्वाणि भूता ल्यामि शरीरे दृश्यंते तानि
सुदमाणि अनुवृत्तौ कथितानि अस्थिमांस
प्रभृतीनि पंचमहाभूता तेषां समूहं पञ्चदं
शरीरं तानि भूतानि यत्स्वं न भवामि अतस्त
दंशापित्वं न भवामि तदंशं शरीरं तमपि शरीरं

नि

विवे.

१६

न भवामि इदं सूखदुःखे जानातो देह एवाहं ममा
न्यत्स्वरूपं नास्तीति पृष्टः स दुःखं रूपं दिशति देह
न जानाति सूखदुःखे यतो त्रीतिको दृश्योत्पत्त
जडश्च भूतानि कदाचिदपि यतो न जानंति त
दंशापिन जानंति अतस्तदंशं शरीरं तमपि शरीरं
जानीयात् अपि च देहः स नृपि निद्रा मूर्च्छा न जा
नाति अतोत्पत्तजडश्च रश्मिप्रविश्यात्सुत्याभ
रणदिनयत्यपि न जानाति अतोत्पत्तजडश्च
जन्मकाले परा मृष्यमाने देहो मत्तवदत्पतामुद्ध

विके
१७

एव॥ अपि च दशदोषदृष्टोदेहः॥ आत्मानमवतीति
सिद्धं॥ ते के दोषा दश अष्टुं अष्टुचि॥ अशौ चंदु
गोद्विः स्थितं तुल्यं दंडं दायं शिथिलं अष्टुवं अमि
षं पुनरप्यथ तवतां प्रदर्शयामि॥ पंचीकृतपंचम
हान्नूतानिकारणचतुष्टयेन सह स्थित्वा स्वस्वनि
जस्थानमेव गंतुमभियांतीति॥ तथाहि आकाशमा
काशावभवतुमिच्छति॥ पवनो व्यावितुमेव यतते अ
ग्निर्ज्वलितुमेव हते॥ जलं द्रवीभूयणिगमिष्यति पृथि
वीं विशीर्णमिवितुमिच्छति॥ एवं भूतानि स्वस्वमार्गाणां
गंतुमिच्छतीति देहस्यानित्यता तावन्निश्चिता एव॥

१७
विके

महान्नूतपंचीकृतविधं शरीरं नियंताभिर्भिन्नवृत्ति
भिर्विनश्यति॥ घटो यथा दृश्यो जडश्च तथा देह इति
पुरुषसद्विरूपं दिशति॥ घटो यथा जातस्तथैव
निश्चति॥ देहस्तु वद्धेत स तो घटवज्जडो देह इति वक्तुं
नश्यत्येव इति कृद्भिमानिति देहः किंचैतन्न्यमवाति॥
कृद्भिमानापि चैतन्न्यमभवतीति॥ कुत्र दृष्टमित्याशंक्य
दृष्टं तो कथयति॥ तृणं गोमयं च यत्र निक्षिप्यते स
राशिः॥ वद्धमानं किं भवति चैतन्न्यं॥ किं वा घटि यत्र
कूपारं दृष्टं यमाणा मरिक्ता वद्धमाना तीरे किंचैतन्न्यं

निके
१८

भवति कुडादिनिमत्रादिर्महुर्निदिष्यमाणमृतिक
वर्द्धमानावेदिकाकिंचैतन्यंभवति एवंप्रतिदिनव
यसांतरूपेणसंतर्प्यमाणोहेतुरूपोसूत्रसंचयः स
म्यग्वर्द्धमानोप्यत्यंतजडएव अतोहेतोरितस्थल
शरीरत्वंनभवसि यदास्थूलशरीरत्वंनभवसित
दातत्रभवाजागदवस्थाविश्वइतिनामचक्र
रसंज्ञाचनयनेस्थानंचस्थूलसविकल्पकविष
यजसुखदुःखमिश्रितोभोगश्चत्वंनभवति पूण
वंगतपुथमपादश्चत्वंनभवसि षड्भावविकारश्च

१८
विवे०

त्वंनभवसि जातिवर्णाश्रमाश्चत्वंनभवसि सर्वक
र्तृत्वंसर्वभोक्तृत्वंचत्वंनभवसि यतःसास्त्रमेवाह
यावदेहात्माविज्ञानंधत्तेनप्रमाणातः प्रमाणायंक
र्मशास्त्राणांतावत्चोपपद्यतेइति अहंहीनभवा
मितियदाज्ञानंजातंतं देवसर्वकर्तृत्वंभोक्तृत्वमपिना
स्ति सत्यमहंस्थूलशरीरंनभवामिति किंत्वस्मि
न्मसारेचतुराधिकशरीरितलक्ष्योनिमूखेषुभूम
माणः स्वर्गर्जनरकादिमुखदुःखभूतुभवंसूक्ष्म
शरीरमेवाहंभवीष्यामीतिशिष्येणपृष्टः सद्गुरुराह

विवे
१॥५

सूक्ष्मशरीरमपित्वं न ब्रूयति ॥ भूतानि जडानि तदं
शाम्भुजडाः ॥ तत्संयोगमवानीद्रायाण्यपि जडानि
कथं मीद्रियाणि जडानीति वक्तुं शक्यते ॥ इन्द्रियाणि
सुखं दुःखं चानुभवन्ति ॥ यदि जडानि भवेयुः क
थं मनु भवेयुरिति पृष्ठः सद्गुरु रूपदिशति ॥ निद्रा
यां मूर्च्छायां च स्वविषयं देहमपि ज्ञातुं न शक्नुवन्ति
यतः ॥ आत्रेन्द्रियं स्वविषयं शब्दं ज्ञातुं नैवेत्यवि
षयस्य शमिपि न जानाति त्वकं स्वविषयं स्पर्शं ज्ञा
तुं न समर्थं ॥ अन्यविषयं रूपमपि चक्षुरिन्द्रियं

विवे०
१॥५

स्वविषयं रूपमपि न जानाति ॥ अन्यविषयं रसम
पि न जानाति ॥ अन्यविषयं गन्धमपि न जानाति
जिह्वेन्द्रियं स्वविषयं रसमपि न जानाति ॥ अन्यवि
षयं शब्दमपि न जानाति ॥ श्लेष्मप्रययथापि जडा
नीतिद्रियाणि ॥ मम एतदोषवत् ॥ विषयज्ञानसाध्यं
नान्येव न त्वात्मा ॥ एवं कर्मोद्रियाण्यपि निद्रा मूर्च्छायां
स्वस्वव्यापारं न कुर्वन्ति ॥ वाक्वक्तुं नैवेत्येव रूपविषयं च
रमपित्वमप्यस्येति न वदति ॥ पाणिन्द्रियमपि चोरे
ण प्रक्षेपमाणं वत्तादादातुं न शक्नोति प्रादेन्द्रियमपि

विवे०

२०

चेरमनुष्यावितुं न शक्नोति प्रायुर्दिदियमपि स्वव्यापा
रकतुं न जानाति रुह्यं दिपमपि स्वविषयमनुभव
तुं न जानाति एवमुभययथापि जडानि कर्मेदियाणि
किंतु क्रियासाध्य नान्येव कर्मेदियाणि नात्ता प्राणि
सति देहश्चेष्टते इदियाण्यपि प्राणोत्पत्तिरिति देह
श्चेष्टा ही नो भवति इदियाण्यपि तादृशानि भवन्ति
प्राण एवात्मा भवति पृथुः सद्गुरुसाधु प्राणो वि
नात्मा भवति सुषुप्तौ स्वप्ने च रुद्धा सति स्वात्मरूपे
णाविच्छेदेन प्रवर्तमानोऽप्ययमंतर्जीह न जानाति

विवे०

२०

स्थि २

देहवदेव तत्कथं इत्थं चोरे गृहं प्रविश्य परिहृत्य भूष
णानि श्रुतः प्राणजड एव प्रवृत्त्युज्जानातीति चेत् न सर्वो व
त्स्यात्स्वपि रुद्धा सति स्वात्मरूपेणावस्थापयति नो स्ति व
पि च स्थित्वाऽप्यसौ न जानाति कथं इदानीं कस्मिन्नांगे
स्वात्मा वर्तते इति पृथक्पि श्रुत्वा न भागं वृत्ते इति प्रातिवर्तु

विवे.
२१

न जानाति। अतस्त्विवापि न जानातीत्यस्य मर्थः। अ-
पि च श्रीमत्प्राणयोगे देव्यपदेशश्च लोके विद्यते। तथा
हि कस्मिंश्चिद्विद्योक्तस्य च दूतमपहृत्य वल्लाका-
रेणापगच्छति स तितवप्राणो मम हस्ते वर्तते इति वदती-
त्यासि न्युति कस्मिंश्चिद्वदति ममाप्राणश्च त्वदधी ना-
इति। कश्चिज्जायापत्यादिषु केषुचिन्मनसा न वद-
ति मम प्राणः इति निरर्थक इति। एवं च स्वप्राणः स्मा-
द्विन्न इति स्वानुभवसिद्ध एव मर्थः। अतः प्राण एव
हमित्यनया वंदु नरुवात्मानं वं जानामाकं ध्यान

विवे.
२१

जडाश्चेत्प्राणाः कथं जडं शरीरं चेष्टयेत् उत्तरजडो वि-
जडं चेष्टयतु लोके दृश्यते। जडः चंडमारुतो परस्म-
कादनंतु एषाणि दिगुद्दिष्यका शेषा मय न वर्तते
वदस्य प्राणशब्दादिकं त्रंको न्यत्र पातयति। ग-
ंधयुगरं पलातं यत्सं च गगने न वर्तयति। अन्य-
त्र स्थितं कोत्रादिकं गुरुत्वात् स्थितः कृपाति। जडा-
स्याप्ययं स्वभावो नैतां आत्मा भवति। प्राणस्य चे-
ष्टा जनने जनस्येव स्वतंतत्र ता न भवति। किंतु
पुरुषाची नैव यथा व्यापयितु पुरुषाची नायं

वता

विवे.

२२

आस्यायां वातपृथ्वीः किं भस्त्रमध्यागतो वातः
किं भस्त्राध्यापयिता वासवातो भवति कथं पु
रुषस्य घ्राणास्थितो वायुः पुरुषो न भवति यंत्र
स्थापितदारुपुत्रिका चेष्टा कृत्वाणस्य च घ्राणुत्
षाधी नैव सुत्राधीनासु चेष्टापि सुत्राधारा
धी नैव वेदिका मध्यास्थिता स सुत्रदारुपुत्रि
काः सुत्रधारपाते किं स्वयं चेष्टते किं वेदिका म
ध्याध्यापस्तस्यान्पत्रं न त्पति च एवमं चापि सुत्रं
स्थात्रयेपि प्राणस्य चेष्टा वित्वाद्यधी नैव न स्व

विवे.

२२

तंत्रा पुरुषचेष्टा तु स्वततत्रैव नाहंकारमपेक्ष
तेन भवाप्युत्तं तस्य संति विमत्ता मात्रेणैव देहं
द्विप्राणादयश्चेष्टते अयस्कांत संति विमा
त्रेणा विक्रीयो एण्डमपितो हं यथा चेष्टते अ
तएव तावद्विहंतुभिः प्राणैर्ण्ड इति बहुशो बोधि
तोसि अतः प्राणापानादयः सर्वे विस्वतंत्रेण
स्वविषयास्वीकर्तुं न समर्थाः किं सूत्रकृतं तद्वि
यव्यापारमपि कर्तुं न समर्था इति अपि च मत्तभूतानां
तदंशानां च स्वातंत्र्येण चेष्टा केनापि प्रकारेण न

विवे.
२३

संभवतीति। तदुद्भवानामपि प्राणादीनां स्वातंत्र्येण
चेष्टानसंभवत्येव। अतो हेतोर्जडा एव प्राणादयः
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यंतःकरणचतुष्टय
मपि जडमेव। तत्र मनः संशयितुमेव स्वतंत्रं त्रेणा
पिनशक्नोति न निश्चेतुं। बुद्धिर्निश्चेतुमपि न शक्य
कोतिर्न संशयितुं। अहंकारो गवितुमेव न शक्नो
ति न संशयितुं नपि न शक्नोति। चित्तं विचारयितु
मपि न शक्नोति न संशयितुं न निश्चयं कर्तुं
तुं न निश्चयं कर्तुं इत्यमेतेषां मध्येयं कस्य च

विवे.
२३

न्यस्य विषयमन्यत्रान्योन्यान्नुसंदध्याति। अतो जडं
तः करणचतुष्टयं। एषोक्तिप्रतापनमित्फक्कि
पादानक्षमानभवति। अन्यत्रामविषयं अन्येन्य
जामीनजातिनस्वन्योन्यवृत्तं जानाति। अथ च ज
डो न भवति। अन्यगृहवर्तमानं यं न जानामीमः। एवं
तः करणचतुष्टयमन्योन्यविषयमनुसंदध्या
नमपि जडमिति वक्तुं न शक्यते इति पृष्टः सद्गुरुशत
तन्मनःसाबुद्धिरित्येवमाने प्रतिपन्नं दोषं विलक्षणं
अयुगापद्रावितौ तयोरेकस्य नाशे अन्योत्पत्तिः। अ

विवे०

२४

तोनामभूते॥ तदुपतिमद्गुरुं च॥ तदेहादिपुन-
र्त्तिनामेत्येवोचामः॥ मनश्चात्पत्तिमान्॥ आत्म-
नोमनो जातमिति श्रुते॥ तत्कारणरूपं त्वत्तएवो-
त्पद्यते त्वय्येवलीयते॥ मनसो व्यभिचारि त्वमप्य-
स्ति विकारित्वं च॥ अतो नात्मा यतो मनस्तदप्य-
तो विनश्यति च अतो नात्मा॥ त्वंतु अजातः अव्यभि-
चारि च॥ सदा विद्यमानः॥ कारणानां कारणवृत्ती-
नां च पृथक् भूत्वा सादी च तानित्वं सदा जाना-
सितानित्वेन जानंति तवैवानुभावः येन यद्

विवे०

२४

श्यते लोके न तत्रैव दृश्यते॥ घटनेत्रादिवत्तस्मा-
द्ग्राहं दृश्यत्वमात्मनः॥ इति शास्त्रमहयतः॥ चतु-
र्वृत्तिरूपमंतःकरणं जडं ततो बुद्ध्यादयो ज्ञानेन्द्रि-
यादयोश्च ज्ञानप्रवर्तिकसाथं नान्येव नात्मा एव
सिद्ध्यसमर्हः सदा न जानाति॥ एकसर्ववा-
तो कथ्यमानो नांशवन्तपृथः स न पुनः कथ्यते
कथयति वदति अतो अंतःकरणोऽप्यपि बाह्य-
करणेषूपि अनुसंदध्याता पुरुषः दहोऽपि न भ-
वति॥ इन्द्रियाण्यपि न भवन्ति॥ अंतकरणमपि न

विवेक
२५

भवति। एतेषु सत्सु असत्त्वविषयं हि सा श्रीवि
थमानस्ति। एवमिदं यत्समूहः सत्त्वकसूक्ष्म
शरीरमप्यात्मानं भवति। तदतित्र न वा स्वप्नावस्था
तद्वयमभिमानं न स्यात्जीवन्मृत्युस्तैजस इ
ति नानामनुकार इति संज्ञा कंठस्थानमायामये
षु विषयेषु विविक्तरूपः सुखदुःखभोगाश्च ना
स्ति। ज्ञानेदियसाधकाविषया कर्मेदियसाध
कं कर्मैकं तैत्वं च। पाप्मादिवायुसाधकं भौतत्वं
च। मनः साधकस्तदुःखे च तदियत्समूहात्

विवेक
२५

कंसदृष्ट्या शरीरसाधकं गमनागमनादि च यदा ना
स्ति तदा गमनागमनादि नास्ति। जानुनिभगेन यं वेद्येव
रत्तिंगशरीरं गे। मनागमनं च नास्ति इति शिष्या श
रीरं गमनागमनसाधनमित्युच्यते। एवं तनुद्वयं वि
हाय त्वंक इति प्रश्ने न जानामीति शिष्या वक्तव्यं किं
जानामीति पुनः प्रश्ने तदज्ञानविषयं न भवतीति आ
त्मनं न जानामीत्यात्मविषयं वक्तव्यमिति ज्ञात्वा आत्मा
नमेव न जानामीति वदति। एतदेवात्मा ज्ञान इदमे
वा तत्कथं इत्येव। त्वमेवाज्ञानं शिरसा वदसि त्वमिवा
वीन्यः कोपिन जानामीति वदति। तत्कथं उच्यते। यथा

विवेक
२६

यस्य ज्ञानं भ्रांतिः ॥ यः सम्यगेवेति सः जडो न भवत्येव त
दा ज्ञानं जडस्य न त्वयि स्थितमज्ञानं यतो जानासि अ
तस्तस्य साक्षीत्वमेव त्वया दृश्यमानं त्वं न भवसीति स्थले
सूक्ष्मशरीरादिवत्कारणशरीरादधिनिवृत्त्यं ॥ एवमाश्र
मसाक्षि विलक्षणं त्रिभूतं त्वत्कारणशरीरं तत्र भ
वास्तुप्रावस्थातद्व्याप्तिमन्यमानस्य जीवचैतन्यस्य
तव प्राप्तिरिति नाममकार इति संज्ञा च हृदयस्थानं च निर्वि
कल्पकविषयसु खदुःख भोगश्च पूर्णवगततृतीयप्राद
रित्यपि नास्ति ॥ एवं स्थूलशरीरपुनरिति तृतीयप्रादपर्यंतमे
तावदृश्यं ॥ एवं दृश्यं जनिनो विवेको पाच्छिक्तो दुष्टाय सः

विवेक
२६

यंतवैवतु शीघ्रावस्था इयमपि चतुर्वावस्थात्र विध्यतीति
न शं कनी ॥ कथं नो ह्यवस्थापंचमीति श्रुते ॥ अयं विवेको पाच्छि
रिति निहातं वसिद्धा वदति ॥ दृष्टा दृश्य दर्शन संस्कारस्तय
स्य हृदयस्य चाश्रयस्तु तामाया तनु तत्र भवातु शीघ्रावस्था
तद्व्याप्तिमानि नो जीवचैतन्यस्य प्रपगात्मेति नामाया
तनुश्च तद्व्याप्तिश्रुते न विवेके न कित दृष्टा विज्ञातं न शक्य
ते ॥ गुरुयैदातु न हीत्वा प्रदर्शयति तदा कित दृष्टो जातु
शक्यते एव तनु चतुष्टयपुनरितिः सर्वेऽपि प्रपंचस्त्व
पदेवाच्यः ॥ एतदेव सर्वप्रदेशोऽयं नाना ॥ इयमेव भाग
तो दृष्टा च ॥ एतावतः सर्वस्य साक्षिभूतं चैतन्यमेव त्वं दृश्यत
द्वयं एतदेव मुदनामा इत्यतः दृश्यस्य एकत्वं श्रुतिः तत्त्वमसीति वि

विवेक

२७

नः कारणशरीरं च एकमेव जातं एकं क्षेत्रज्ञस्त्वं परमात्मा

चयतीति श्रीगुरुरूपदिशति तत्पदतद्वयं शुद्धाद्वयानंदचै
तन्यं त्वंपदतद्वयं प्रत्यगापरोक्षं चैतन्यं त्वमेव भवसीति अ
हं बुद्ध्यासीति श्रुतिः गृहीत्वा गुरोरुपासं च ब्रह्मणा सहसि
ष्यः स्वस्यैकतां प्रतिपद्यते अस्मिन्नेवैवचनं चिदबुद्धौ इयं
रैक्यंति गच्छन्नात्मनोऽपि स्वाभाव्य कृतयो रैक्यं जीवात्मपर
मात्मनो ॥ तव स्थूलशरीरं परमात्मनः स्थूलशरीरं च एकमेव जा
तं स्वापसंज्ञकं तव कारणशरीरं अवाकृतसंज्ञकं पदमात्म
सि शिष्यः शंकते क्षेत्रज्ञसंज्ञकोऽहं परमात्मा भवामीति व
क्तुं न शक्यते मायतनोऽप्युत्तमं तन्माभिधत्तिरशं नास्ति त
त्कारणशरीरमपि भावरूपा ज्ञानाभितिपूतयेते अतः स्वा

विवेक

२७

भाव्या कृतयो रैक्यमिति वक्तुं न शक्यते ममत्वविद्याया इव
भावरूपतानासीति कथमेकैकसंज्ञमां योजयितुं शक्यते उ
त्तरं तदभाव एव ते परोक्षः तत्कथं इयं श्रुतिर्गुरुरहमि
त्याह एकत्वात्संज्ञाने संज्ञानो स्थितकृते एव परमात्मा कार्य
कारणोपाधिना जीवः परमात्मा इत्युक्तं च त्वमेव स्वभावस्त्वं
व कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरस्वरूपः कार्यकारण
ताहिवा पूर्णो बोधो वशिष्यतेति उपविष्टुयपरिप्राप्तं पूर्ण
बोधस्वरूपमेवावशिष्यते तत्पदतद्वयस्य त्वंपदतद्वयस्य
तैकत्वे सति परोक्षत्वे सति तीयत्वं निवर्तते त्वंपदतद्वयस्य
तत्पदतद्वयैकत्वे दुःखित्वं प्रादेशिकत्वं च निवर्तते तदुक्तं तत्
समो विशिष्टस्य परोक्षत्वं निवर्तते तमस्तदा विशिष्टस्य दुः

विवे

२८

खित्वं विनिवर्त्तते ॥ १ ॥ पुन्यकृतं वृत्तान्तः सिद्धं वृत्तत्वं पुन्यगा
त्मनः वाक्यादेव यदि ज्ञानं वृत्तं किं क्रियते तथा वृत्तान्तो पुन्य
गात्मनः वृत्तान्तो वृत्तत्वं च ॥ वाक्यार्थं ज्ञानेनैव यदि
सिद्धते ॥ सा श्रुतं राक्रिया निवर्त्तते ॥ इमं सात्तं ववो धाम वा
द्य एतद्यद्व्योपरि विरोधप्रतिभासेतसः शिष्या गु संविज्ञा
पयति कथं इत्थं ॥ मया दृश्यमानं सिद्धं सर्वमहं न भवामीति
त्वदभ्यासा शिष्यं ॥ एतद् दृश्यं मया ज्ञातं तद्व्यो न प्रतादात्म्य
मपि मया ज्ञातं ॥ एतत्तु न विस्वसि मी ॥ वृत्तं न वतु सच्चिदानं
दं नित्यापरोक्षं ॥ मम त्वपरोक्षं न भवति ॥ अहं नित्यापरो
क्षो वतिष्ठते ॥ एतद् वृत्तान्तं मस्मीति ममानुभवं वदं च नारो
क्ष्यति ॥ को वा ह मिति पृष्टः स हुरु रूपं दिशति कथं इत्थं

विवे

२८

म ३

श्रीरुठस्य निराति ववो धस्याधिकारी भवतीति विचिंत्या
खितमपि संशय निरस्य श्रीरामनाथमनंता नंदवृत्त विद्यानि
धिं प्रपारा वा संनिरात्तं वसिद्धं प्रमावधुतमात्मनि विचिंत्य
ने कल्पवृक्षी मुक्तिनाथ यो गेष्ठरः स शिष्या सर्व संशय
रहितो न ज्ञा न ॥ ज्ञातं ज्ञेयं रहितो न कृत्वा ववो धयति
कथं इत्थं को ह मिति फलं चो न भवति न त्वमेध नान्यः ॥ तव
निजस्वरूपमन्य नास्ति ॥ निजस्वरूपेति दृष्टतस्तव को
ह मिति यं नमः ॥ उपाधौ तिति दृष्टो प्रियस्मिन् न ज्ञावे स
जातो पितवको ॥ ह मिति पुष्पो न युज्यते ॥ अतो निरुपा
धिकस्वरूपः सा विराट् च मेष्ठु सज्जन तस्या मप्यवस्थाय
तव हिरण्यगर्भ तदमेष्ठु सज्जन तस्या मप्यवस्थाय

विवे
१५

तव॥ तथावाव्याकृततद्वर्मेष्टुसुभुनतस्यामप्यवस्थायां
तव॥ सर्वभाववृत्तिः सन्नजगद्दीजभावेष्टुसुभुनतस्याम
प्यवस्थायां तव॥ बुद्ध्यादिनासुसुसुभुनतस्यामप्यवस्था
यां वकोहमिति प्रश्नो न युज्यते॥ एतत्स्थूलशरीरं तद्वर्मेष्टु
सुभुनतस्यामप्यवस्थायां तव॥ वकोहमिति प्रश्नो न यु
ज्यते॥ तत्कायाशरीरं तद्वर्मेष्टुसुभुनतस्यामप्यवस्था
यां तव॥ त्वं पदं रूपः स
लुमायाति पावस्थायां मपि तव॥ बुद्ध्यादिनासुसु
यत्तद्वर्मेष्टुसुभुनतस्यामप्यवस्थायां तव॥
वम॥ कोहमिति प्रश्नात्प्राणावाचं सर्वभाववृत्तिः सर्वप्रमा

विवे
२५

नानंदस्वरूपतावयेव न भवतो तव निश्चया प्रयत्न
मेव त्वमिति अस्यार्थः॥ तदुक्तं श्रुत्या॥ सदैवमुक्त इति
स्वभावतत्त्वं निप्रमुक्तं एव नान्यद्विजं नास्ति॥ अ
तो ह्योपमेयः स्वतः सीदः स्वयंपुका स इत्यखिल
श्रुतिसमतस्तमता इति सद्रूपसादेन सस्य गृह्या
तथा भवति लक्ष्मि न सस्य गृह्णितं न विद्याविद्यात
त्कार्ये च कालत्रयेऽपि नृन्यैवा॥ तत्र प्रस्थादिवा को
त्यसम्यग्बोद्धो दयो यदा तदा विद्यादि संसारेना
नृद्विती भविष्यति॥ एवं गुरुशिष्यसंवादे कुरु देन वे
दांता विद्या गतिना देहदृष्टावप्रवृत्ति सर्वदृष्टा

विवे
30

वपर्यंतोदृश्यमानः सर्वविश्वविद्यालयः मुकुटवीर्य
प्रः प्रपञ्चानिः शेषं च दृश्यते ॥ ज्ञानगिस्तुदाद्याभा
वाता स्वनाशकाभावेपि दाद्याभावे स्वयमेव लीयते
देहपुन्येति सर्वदृष्टाभावपर्यंतं सर्वजानानास्यता
तुः आचार्यशिष्यसंवादेन चैतन्येन सहादात्म्ये स
तिज्ञातुत्वमपि लीयते तदुक्तं ॥ अन्विष्टस्यात्मविज्ञा
नं प्राकृष्टमातुत्वमात्मनः ॥ अन्विष्टस्यात्पुमात्तेव पा
पदोषादिवर्जितः ॥ काद्यादिदेहवानग्निरेताण
शनवशेषयेत तृणादिदेहवानग्निस्मावशेष
येदिति ॥ कर्तुं दं दद्यवानग्निः किमपि नाधिसेष

विवे
30

चेत यथा एवमेव श्रुतिगुरुपसादोपबृहन्विद्यागिप्र
मातृपुत्रेयपुमाणासंस्कारान्तदाश्रयभूतं ॥ मूला
विद्यातत्संस्कारं च दद्यात्स्वनासकाभावेपि दाद्या
भावात्स्वयमेव विलीयते ॥ यतः ॥ वीर्यानेंद्रात्मिका वि
द्यामंदा विद्याविभ्रंजिनी तदभावसमा ॥ लोकात्पुत्रे
व विलीयते ॥ एवं निरातं वासिदे सर्ववर्णाश्रमरहित
सर्वकर्तृत्वरहितसर्वक्रियारहितः सर्वभोगरहितश्च
प्राज्ञात ॥ बुद्धितत्त्वस्य स्वदेहेऽप्यनहंकृतः लोकसंग्रहहीन
स्य कृत्याहं कृत्यं न विद्यते ॥ यत आचार्यः ॥ अपि च अं
तः करणे स्तोत्रमपि संश्रमरहितो वाह्ये कस्मिंश्चिदप्युक्तं
मेव स नृपियावतकोऽपि धर्मो ननु तिर्यग्नपिन

वेवे
३१

तर्केन गुणो न दोषेण वा लिप्यते ॥ यतो ह्यस्य ससंसा
रस्तर्के रां च कपटममरूपं ॥ अतः तदुक्तं वदितुं क्वचि
मसं रं नो ह्यतः सं रं न वदितुं कर्त्तव्यं वदितुं कर्त्तव्यं ततो के वि
हसा धवेति वसी देना १ क्रिया कुर्वीत क्रिया निस्त
नमस्तैश्च न वदति ॥ इति चेत्तत्तु कुर्वीत अपि नादितः न
व्यते कुतः कुर्वीत न लिप्यते इति भगवद्वचनं २ दाया
खिला विकारश्च दुःखं ज्ञानानि नासुतिः वर्तमानः अ
तैर्मुच्यते नैव स्याद्विचि की कर ३ विज्ञानं कुतश्च कप
टं मोहं तत्कार्यं तदाणां दृश्यमानं मापि ह्येतत्तु ध्याया व
कल्पते ॥ एवं विधौ बोधः श्री चार्यपुंसां ह्येवमया

वेवे
३१

तत्तु नो नाभ्यासेनेत्याचार्यस्तस्मात्कटाक्षानि दीक्षाणां वाप
परवृत्ततत्वावबोधः श्री मुक्तिनाथोक्तोक्तानुगुणाय
वैमलैकतत्त्वज्ञानमुपदिष्टवान् इति मुक्तिपरम्पर
ते किं विदुः अस्या च ते मन्त्रावाक्याथपुत्राद्यः कथं द्रष्टव्यं
वि समहि रूपयोस्तत्त्वपदार्थयोर्विवेकबोधः स विवे
कः कथमिति चेत्तु च ते अवि रूपो तत्त्वपदार्थो ह्यवि चो
बोध्यो लक्ष्यत्वो तत्र शवलो बोध्यो मुद्रो लक्ष्यो ह्यमर्ह
प्रविशिष्टतत्त्वपदार्थाः ॥ अनयोः सादृशत्वेन किं द
ष्टव्यं पदार्थं ॥ अज्ञानोपाधिकं चैतन्यं तन्मयं तत्त्वपदार्
थं ॥ अज्ञानसादृशं विवेकमुखेन विनष्टं तत्त्वपद

32

तदयं समधि रूपौ तत्त्वं पदार्थे चिद्विद्योवा-योलदौ च
 तत्र शबलवाचं ॥ शुद्धं लक्ष्यं च ॥ विशददिराण्याग्रे संज्ञा
 विवेकवान् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयविशिष्टत्वं पदवाचं ॥ अन-
 योः साक्षिरूपेणाविलक्षणां पदलक्ष्यं साधोपाधिकं तत्पद-
 वाचं साध्याविति मुक्तं शुद्धाद्वितीयानंदचैतन्यं तत्पदल-
 क्ष्यं ॥ एवं व्यधिसमधिरूपयोस्तत्त्वं पदार्थयोर्मध्ये ५ भेदो-
 यो रेकत्वं सिद्धमेव ॥ अस्मान् भवएवासि यदस्यार्थः एवमे-
 तन्महावाक्यार्थबोधरूपेणाविवेकं अक्षममाणं भ्रांतानां
 अपरोक्षज्ञानं न घटते ॥ अतो व्यधिसमधिरूपा स्थूल-
 सूक्ष्मशरीरवीसिधिरूपता परित्यागाभावेन वा ॥ च्यास

विवे०
32

परित्यागोमतो रथमात्रमेव ॥ तस्य सत्त्वं यदा नापरोक्षं भव-
 तितदा व्यधिसमधिरूपकारणव्यक्तरूपपरित्यागेऽपि संदेहेणा-
 निवर्तते इति ॥ अपरोक्षज्ञाननासिवाक्यादिति ॥ अमोक्ष-
 तौ निरातं वसिष्ठमहर्षिपुरुषास्तद्रुमापनोदकयोगासां रवेन
 आत्मव्यतिरेकेन प्रपंचस्यासदावः ॥ अमन्यपि प्रपंचस्या-
 सदावो यथा स्वातन्त्र्यमेव सिद्धो भवति तथा तु गृह्णाति ॥ कथं मु-
 च्यते ॥ अस्तीति नास्तीति च व्यवहारवस्तुनिष्ठे यारेकत्रत्य-
 योर्भिन्निविरुद्धधर्मयोरवेक्षितं किंचन योगसांख्ययोः स-
 मपरं अनुकुलं वृत्तत ॥ अस्तीति नास्तीति च विवहारः एकम-
 प्रित्यागं विप्रयीकृत्य च प्रवर्तते अन्यथानोपपद्यते ॥ अ-

तएवतयोः सदेवाश्रयमिति वक्तव्यं ॥ असन्नाश्रयो भवितु
 मर्हति ॥ अतः सन्नेवाश्रय इति षयोपि सन्नेव भवितु मर्हति
 नासत्तास्ति चेव त्विति चेत्तन ॥ या कश्चिद्विशेषो लोके स विना
 सद्यैवैव अतो विषयत्वमंगीकुर्वीत ॥ एतावन्नाशित्वमप्यंगी
 करणीयं ॥ अंगीक्रीयतामिति चेत्तन ॥ सतो विनाशाभा
 वात् तदुक्तं भवेत् ॥ न सतो विद्यते भावः ॥ न नाशो विद्यते ॥
 बोधो नाभावो विद्यते सतः ॥ इति ॥ तस्मात्सतो विषयत्वं नास्ति ॥
 तर्ह्यसत एव विषयत्वं मे स्वीयति चेत्तन ॥ असतो विषयत्व
 भावात् ॥ शश्राविषाणस्यैव एवमुभयपक्षसंकरे वृत्ते
 व गतैः ॥ कथं उच्यते सदेवा ॥ इति ॥ तस्य व्यवहारस्य विषयं

विवे

33

यच्चास्ति तदत्र ॥ तस्मिन् सत्यस्य व्यवहारस्यार्थो वि
 षयो न भवति ॥ असतः सद्रूपो यस्मिन् प्रतिपमानो न
 भवति ॥ तस्यैव सत्तया परमार्थः सत्त्वमूलात्वापि गता
 नं कुमुदमवदत्तं तमसतः ॥ अमूलापि सदसद्विषयता
 मरूपादिमानमूलासत्यज्ञानानंदोदिवत् ॥ मूलाप्र
 तीयमानो विचारिता सिद्धः ॥ अनिर्वचनीयमाया
 रूपेण सदूला विषयः ॥ असद्रूपा विषय इति व
 वक्ष्येमानो भवति ॥ अतः सर्वो विबुधविवर्तः स्वप्न
 वद्व्यवहारमात्रसिद्धः न परमार्थसिद्धः ॥ अस्मिन्नेव गौ
 डपादाचार्ये वचनं प्रमाणं आदावैते च नूतिवर्तमाने

विवे.
३४

नेपिततृथा॥ वितथैः सदृशाः संतो वितथाऽवलीक्षता॥ १५
दानीमपियथा स्वपूद्युगात्तत्र येनैव प्रवृद्धः स्वपूव्यव
हारे सर्वस्मिन्मिथ्या भूतेनेरस्ते सत्प्ररूपः सत्यमेवावशि
ष्यते॥ तथैव भ्रांतिमूले प्रतीयमान संसार महा स्वपूव्यव
हारे सर्वस्मिन्कृतिगुरुप्रसादे न जायमान ब्रह्मापरेण
वृत्तिसाध्यनेन प्रवृद्धो वस्तुतो क्व नानुव प्रतीयमानः
सर्वोपि स्वव्यतिरेके न नास्ति॥ स्वस्मिन्नुपि नास्ति स्वसं
वेद्यस्वरूपेण अजात न अन्यस्या सत्तां स्वस्य च सत्तां जा
नानः तस्य च ज्ञानस्या हेतुकता ना मे अप्रमेय स्वरूपस्व विवे.
यमेवावशिष्यते॥ अपर संसार समुद्रमन जीवाति ३४

संताराणाकाराण्यनैकैर्विशिष्टैर्द्वयः प्रादुरासीत्पु
रुषो विनाशी तं रामचंद्रमुनिमानतोस्मि॥ १॥ रामचंद्रप
दां ज्ञानमकरं दालि वृत्तिना मुनिना द्वैतज्ञानसर्वस्वमु
च्यते॥ तद्यथा॥ सद्गुरुः सद्गुरुः स्वात्ममर्थमेव विना
पयति॥ ममैरमहं न भवामि ज्ञानमहं न भवामि ज्ञान
स्वरूपं शरीरं च त्वं किमिति न भवसीति चेत्॥ तन्न एतच्छरी
रोत्पत्तेः प्रागेवैतच्छरीरं समना स्येत्तच्छरीरमहं न भवा
मि॥ आदिवंते च यतः एतच्छरीरमहं न भवामि॥ अतो वत्तं
मानोपि इदं शरीरमहं न भवामि॥ इदं शरीरं त्वं मा नू
शरीरमात्रं किं न भवसीति चेत्तज्ज मम शरीरमिति श

34
विवे.

शरीरमतः सकाशादि नृमिति सरीरं तन्नयतो जा नानो
हं शरीरं न भवामि किंचिद्दृश्यं शरीरं दृष्ट्वा हं अतो न भ
वामि तस्मिन् ज्ञानं न भवान् भवामि त्विति चेत्तन् एतद् ज्ञानं न
दुर्धर्मपिर तद् ज्ञानं मम नास्तीति तद् ज्ञानं महं भवामि अ
दावंते च यतो ज्ञानं महं न भवामि अतो वर्तमानका
लेपि ज्ञानं महं न भवामि अपि च मम ज्ञानमिति ज्ञानं
मत्तः सकाशादि नृयतो जा नोमि अतो ज्ञाता हं ज्ञाय
नं न भवामि तस्मिन् अज्ञानं किमिति न भवसीति चतूत
तन्ना शरीरं ज्ञानव्यातिरिक्तत्वं को वेति प्रश्नो हं न जाना

विवे.
34

मीतिवक्तव्यं न जानामीति यदेतद् ज्ञानं तन्न जाना
मीत्यंतः पूर्वं नास्तीति अज्ञानं महं न भवामि न जाना
मीत्यर्धमप्यतो नास्तीत्यतोप्य ज्ञानं महं न भवामि
अदावंते च एतद् ज्ञानं महं न भवामि अतो वर्तमानेप्य
ज्ञानं महं न भवामि अतो वर्तमानेप्य ज्ञानं महं न भव
मि अतो वर्तमानेप्य ज्ञानं महं न भवामीति यतस्मिद्
किंच न जानामीत्युक्ते कथं जानामीति प्रश्ने अज्ञानं
मम मादृशोतीत्युक्ते रंदत्वेत्वां यदा दृष्टोति तद् ज्ञानं
कथ्येति पुनः प्रश्ने ममेवा ज्ञानमिति किंच अज्ञानं न
ममेदावगतो अज्ञानं जानानेन तमेव दृश्यमज्ञानं

त्रिके
३६

प्रवामि अज्ञानस्य मम ज्ञानमेव नास्ति कथं नास्तीति
प्रश्नेन जानामीति यतो जानामि अतो ज्ञानं नास्ति अज्ञा
नं नास्तीति वदसि तर्हि ज्ञानं किमस्तीति पुनः प्रश्ने अ
ज्ञानं नास्तीत्यत एव ज्ञानमपि नास्ति अज्ञानमपि नास्ती
ति कथं एतदिति प्रश्ने दृष्टांतं पुनः सरं पदं द्रुति य
था सूर्यस्य तिसीरं नास्ति तथा अज्ञानस्य ज्ञानं नास्ति
अतो सतो ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं ज्ञानं नास्ति एवमज्ञानं ज्ञान
हितं ज्ञानस्वरूपमित्यनं प्रीयमानं ज्ञातृत्वं मेव तुरी
यं एवमेव ज्ञातृत्वं रहितं स्वरूपमित्यप्रिधीमानं ज्ञा विवे
तृत्वं मेव तुरीयं एतदेव ज्ञातृत्वं रहितं ज्ञानमात्रमेव ३६

शिष्यवर्तमानं तुरीयातीतं मम स्वरूपं काष्ठस्य ज्वल
नं स्वभावतः स्वभावो न भवति नाप्यंगारस्य किंतु यदा
तु काष्ठमागत्यांगारं स्पृशति तदा मध्ये ज्वलनं मूल्य
यति स उत्पन्ना ज्वाला किं काष्ठं निःशेषं नाशयति
अथवांगारमिती च काष्ठं काष्ठं नाशयति स्वयं
वेनाशमाप्नोति काष्ठं स्पृष्ट्वांगारमात्रमवशेषय
तियथा तथा अज्ञानस्य ज्ञानं स्वभावो न भवति
किंतु यदा यदा अज्ञानमागत्याज्ञानं स्पृशति तदा
तदा मध्ये ज्ञानं मूल्यं मानं च ज्ञानं किमज्ञानं नि
शेषं नाशयति ज्ञानं यनिः शेषं नाशयतीति च च

33
विवे

प्रोमज्ञानंतिशेषंताशयनसतस्वयमपिना
शमापुवतज्ञानमात्रमवशेषयति॥ इति श्रीस
कलयोगीश्वराचार्यश्रीहोनिनाथचरणारविंदान
वारतसुश्रुषाप्रसादतबुजानतरणकिराणिष्यो
णीनिरस्तसमस्तविद्याधरंकारश्रीरामनाथ
मुनीद्वचरणारविंदमकरंदास्वादसंपटेननि
रस्तारिवलसंसारविकारेणश्रीमुक्तिनाथे
नमुकुंदेनविरचितंविवेकशिंघुनामगं

विवे
33

विवे

34

धैरचनंसकलवेदांतरहस्यं कृतं जैतपाल
शिष्यार्थेतिथापरोक्षतेच॥ 33 ॥ मतसत्यर
ब्रह्मार्पणमस्तु॥ वासवैष्णोभंतुनांकलप्राण
भूयासंसतदो॥ रामकृष्णसंवत्॥ १६७०
१६७०१॥ वर्षे वैशाखमासे कृष्णपक्षे
न्यातिथि एकादशीवारशनिवारेलिखितं
कृष्णवैशाखमहावली यथाप्रतितथालिखितं
ममदोशोनदियते रामरामसति

विवे
34

